

XVIII

a m ž i a u s
studijos

1

LIETUVOS

Didžioji Kunigaikštystė:
tarp tradicijų ir naujovių

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

XVIII
a m ž i a u s
studijos

1

LIETUVOS
Didžioji Kunigaikštystė:
tarp tradicijų ir naujovių

Sudarytoja
RAMUNĖ ŠMIGELSKYTĖ-STUKIENĖ

LI
LEIDYKLA

Vilnius
2014

Redaktorių kolegija

Dr. Lina BALAIŠYTĖ

Lietuvos kultūros tyrimų institutas

Prof. dr. Richard BUTTERWICK-PAWLIKOWSKI

Europos koledžas Natoline (Lenkija), Londono universiteto koledžas

Dr. Liudas GLEMŽA

Vytauto Didžiojo universitetas

Doc. dr. Robertas JURGAITIS

Lietuvos edukologijos universitetas

Dr. Andrej MACUK

Baltarusijos mokslų akademijos Baltarusijos istorijos institutas

Dr. Gintautas SLIESORIŪNAS

Lietuvos istorijos institutas

Dr. Adam STANKEVIČ (sekretorius)

Lietuvos istorijos institutas

Doc. dr. Ramunė ŠMIGELSKYTĖ-STUKIENĖ (pirmininkė)

Lietuvos istorijos institutas

Dr. Asta VASKELIENĖ

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas

Prof. habil. dr. Andrzej B. ZAKRZEWSKI

Varšuvos universitetas

Recenzentai

Dr. Aistė PALIUŠYTĖ

Lietuvos kultūros tyrimų institutas

Dr. Agnius URBANAVIČIUS

Lietuvos istorijos institutas

Redakcinės kolegijos adresas

Lietuvos istorijos institutas

Kražių g. 5, 01108 Vilnius, Lietuva

El. paštas: rstukiene@mail.lt, stukiene@istorija.lt

Knygos leidybą pagal „Nacionalinę lituanistikos plėtros 2009–2015 metų programą“ finansavo Lietuvos mokslo taryba (sutarties Nr. LIT-8-47).

© Lietuvos istorijos institutas, 2014

ISBN 978-9955-847-86-1

ISSN 2351-6968

SEJMIKI LITEWSKIE EPOKI SEJMU WIELKIEGO: MIĘDZY TRADYCJĄ A INNOWACJĄ?

ANDRZEJ B. ZAKRZEWSKI

Adnotacja. Zmiany wprowadzone w epoce Sejmu Wielkiego nie były bynajmniej rewolucją. Ustrój i funkcjonowanie sejmików Wielkiego Księstwa Litewskiego uregulowały bowiem ustawy z lat 1764–1768, zwiększając też sprawność sejmików. Sejmiki litewskie nie różniły się zasadniczo od koronnych, jednak – w niektórych szczegółach – były racjonalniejsze: łatwiej można było wybrać sędziów ziemskich, automatycznie wskazywano dyrektora. Stąd litewska ustawa o porządku sejmikowania z 1764 roku, przewidująca – poza wyborem posłów – głosowanie większościowe, była wzorem dla Korony. Rozwiązania przyjęte ustawą z 24 marca 1791 roku nie były dla Litwy radykalnym przełomem, lecz raczej rozwinięciem i doprecyzowaniem praw dotychczasowych, na podstawie projektów i praktyki sejmikowej epoki saskiej i stanisławowskiej.

Słowa kluczowe: sejmiki, Ustrój i funkcjonowanie sejmików, Sejm Wielki, Prawo wyborcze, Sądy sejmowe, III Statut Litewski.

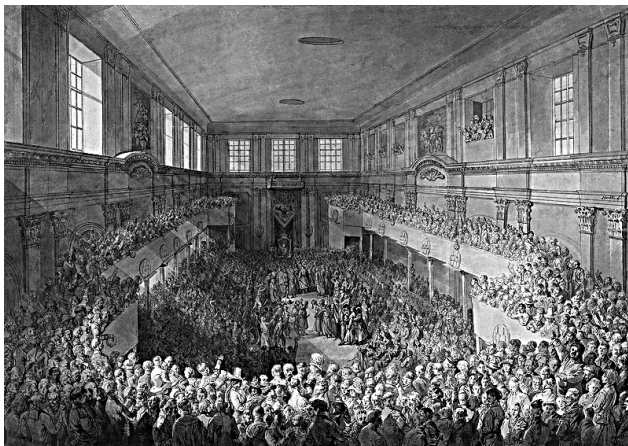
Dla współczesnego konstytucjonalizmu badanie wpływów i zapożyczeń jest zajęciem nietrywialnym. Jak bowiem zauważył w 1972 roku Jean Rivero, profesor prawa administracyjnego i konstytucyjnego: „Cała historia konstytucjonalizmu z wyjątkiem kilku rzadkich oryginalnych prototypów jest dziełem naśladownictwa i odrzutów”¹. Jednak typizacja konstytucyjnych rozwiązań w epoce nowożytnej nie poszła tak daleko, jak w ostatnich dwóch stuleciach, warto więc pokusić się o stwierdzenie: które elementy ustroju sejmikowego zostały wprowadzone podczas Sejmu Czteroletniego, które zaś miały metrykę starszą?

Badania takie nie są żadną nowością: sejmikami epoki stanisławowskiej zajął się Adam Lityński², zgrabne – omal statystyczne porównanie – sejmików wedle unormowań z 1791 i 1793 roku dał nie tak dawno Robertas Jurgaitis, który zajął się też kwestią przejmowania ich rozwiązań organizacyjnych³. Ten sam badacz

1 Cyt. za: Juliusz Bardach, Recepcja w historii państwa i prawa, in: Idem, *Themis a Clio czyli prawo a historia*, Warszawa: Liber, 2001, p. 44.

2 Adam Lityński, *Sejmiki ziemskie 1764–1793. Dzieje reformy*, Katowice: Uniwersytet Śląski, 1988.

3 Robertas Jurgaitis, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės seimelių veiklos reglamentavimo pokyčiai XVIII a. pabaigoje: 1791 m. ir 1793 m. seimelių įstatymų lyginamoji analizė, in: *Praeities*

Jean-Pierre Norblin. Uchwalenie Konstytucji 3 Maja, 1791

ukazał praktykę sejmikowania w XVIII stuleciu⁴. Warto więc zobaczyć, jak przedstawiały się nowości wprowadzone w roku 1791 w ustroju i procedurze litewskich sejmików⁵. Zachowanie formalnych reguł procesowania miało istotne znaczenie praktyczne – niezachowanie ich mogło spowodować zakwestionowanie ważności zgromadzenia i jego decyzji.

Miejsce obrad (I). W 1791 roku powiększono liczbę okręgów sejmikowych⁶. Było to związane z chęcią przydzielenia każdej prowincji równej liczby sejmików. Wielkie Księstwo Litewskie otrzymało więc 34 zgromadzenia, zamiast – jak uprzednio – 23, w praktyce jednak – w lutym 1792 roku – obydwie prowincje koronne odbyły sejmików mniej⁷. Miejsca sejmikowania wskazano Litwie na sejmie wileńskim 1565–1566 roku. Uchwalone wówczas *spisanie powietow i granic* wskazywało

pėdsakais: skiriama profesoriaus daktaro Zigmanto Kiaupos 65–mečiui, red. Edmundas Rimša et al., Vilnius: LII leidykla, 2007, p. 313–334 ; Idem, *Vilniaus seimelio veikla 1717–1795 m.* Daktaro disertacija, Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, 2007, p. 50–60.

4 Robertas Jurgaitis, Funkcjonowanie sejmiku wileńskiego w latach 1717–1795: między szlacheckim parlamentaryzmem a samorządem, in: *Praktyka życia publicznego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVI–XVII wieku*, red. Urszula Augustyniak, Andrzej B. Zakrzewski, Warszawa: Neriton, 2010, p. 35–53.

5 Zastosujemy tu podział według konstytucji *Sejmiki z 1791 roku*, *Volumina Legum* (dalej: VL), t. IX, Kraków, 1889, 233–240, cyfra rzymska oznacza numer artykułu, arabska – numer punktu, podobnie – w innych ustawach. Jeśli zaś wspomniano Statut – cyfra rzymska oznacza numer rozdziału, arabska – artykułu. O głosowaniu ustawy: Wojciech Szczygielski, O nową ustawę sejmikową. Rezultaty głosowania sejmowego z 24 marca 1791 roku, in: *Kultura parlamentarna epoki staropolskiej*, red. Andrzej Stroynowski, Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2013, p. 496–504.

6 VL, t. IX, 331–334.

7 Wojciech Szczygielski, *Referendum trzeciomajowe. Sejmiki lutowe 1792 roku*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 1994, p. 43–50.

siedzibę powiatu i sądu ziemskiego⁸. Oczywiście zdarzały się odstępstwa: z powodu wojny, moru czy ruiny dotychczasowego *locum*. Typowe dla Wielkiego Księstwa Litewskiego było odbywanie sejmików raczej w zamku gospodarskim czy izbie sądowej niżli – jak w Koronie – w kościele. Wraz ze zniszczeniem – głównie podczas najazdu moskiewskiego w połowie XVII wieku – tych zamków oraz postęпами kontrreformacji, sejmiki zaczęto częściej odbywać w budowlach lepiej zachowanych – najczęściej kościołach⁹. To jednak stwarzało problemy: ułatwiało zarówno rozdawanie sejmików, jak i kwestionowanie ważności obrad odbytych wprawdzie w sposób najwłaściwszy, lecz w miejscu innym niż wyznaczone przed laty. Prawidłowość wyboru posłów podczas sejmików przedsejmowych sprawdzał sam sejm w czasie rugów poselskich¹⁰. Legalność sejmików deputackich badał z kolei, podczas rugów, sam Trybunał. Jednak od 1764 roku wybrani deputaci przysięgę składali – nie, jak poprzednio, podczas inauguracji Trybunału – lecz wedle konstytucji sejmu koronacyjnego – już podczas samego sejmiku, a to „dla uniknięcia tumultów przedtym na ufundowaniu Trybunałów praktykowanych”¹¹. To nie zawsze rozwiązywało problem: w sprawie niewłaściwego miejsca obrad zwracano się do monarchy i Rady Nieustającej¹². W 1785 roku uczynił to *dyrektor* sejmiku kowieńskiego¹³ Ignacy Zabiello. Na jego *Wątpliwość z prawa o miejsce sejmikowania jako przyczynę do wzbronionego prawem dwojenia obrad publicznych* Rada odpowiedziała: „Kościół XX. Bernardynów, za właściwy Obradom, rozumianym bydż powinien”¹⁴. Stąd też nowością ustawy *Sejmiki* była nie tylko zwiększona liczba okręgów sejmikowych, ale i wyznaczenie *raz na zawsze* miasta i jedyne go w nim miejsca do sejmikowania, z zastrzeżeniem trybu jego zmiany (I, 3-4).

8 *Русская историческая библиотека*, t. XXX: *Литовская Метрика*, Юрев, 1914, kol. 886.

9 Andrzej Rachuba, Miejsca obrad sejmików Wielkiego Księstwa Litewskiego w latach 1569–1794, in: *Парламенцкія структуры ўлады ў сістэме дзяржаўнага кіравання Вялікага княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай у XV–XVIII стагоддзях*, навук. рэд. Сцяпан Ф. Сокал, Андрей М. Янушкевіч, Мінск: БІП-С Плюс, 2008, p. 183–197.

10 Witold Filipczak, Rugi poselskie i losy „rozdwojonych” sejmików przedsejmowych w latach 1778–1786, in: *Czasopismo Prawno-Historyczne* (dalej – CPH), t. 49, 1997, z. 1–2, p. 65–85.

11 VL, t. VII, 389.

12 Zob. Witold Filipczak, *op. cit.*, p. 81. Zwłaszcza Departament Sprawiedliwości ustalać miał właściwą wykładnię prawa, wiążącą też sądy, Aleksander Czaja, *Między tronem, bulawą a dworem petersburskim. Z dziejów Rady Nieustającej 1786–1789*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1988, p. 218.

13 Nie, jak mylnie sugerowałem przed 14 laty, wileńskiego, Andrzej B. Zakrzewski, *Sejmiki Wielkiego Księstwa Litewskiego XVI–XVIII w. Ustrój i funkcjonowanie: sejmik trocki*, Warszawa, 2000, p. 32, przyp. 69.

14 *Zbiór rezolucji Rady Nieustającej potrzebnych do wiadomości jurydykcyi sądowych i obywatelów Obojga Narodów od sejmu 1784 do sejmu 1786 roku zebrany*, Warszawa, 1788, p. 144; *Sejmiki*, nr 209, też: Biblioteka Narodowa, Warszawa, Akc. 15670. Barwny opis kradzieży sejmiku deputackiego z tego kościoła w 1761 roku stworzył Marcin Matuszewicz, *Diariusz życia mego*, opr. Bohdan Królikowski, komentarz Zofii Zielińskiej, t. II, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1986, p. 136–137.

Termin odbywania sejmików (II) ustalono stały: dla wyboru posłów i komisarzy komisji porządkowych – 18 sierpnia co dwa lata; deputackich i gospodarskich – corocznie 14 lutego. Nie było to dla Wielkiego Księstwa nic nowego, aczkolwiek za wyborem daty stały też względy polityczne: „od bliskiego lipca odsunęliśmy do 14 Februarii; przez to oddala się okazyja do rozruchów, a zostaje czas do usolidowania naszej rewolucyi,“ – pisał król¹⁵. Sejmiki deputackie miały zbierać się „na czas i dzień pewny, to jest o Gromnicach święcie rzymskim“, jak ustalał w 1581 roku przywilej tworzący Trybunał Litewski, od 1685 roku zaś w pierwszy poniedziałek po tym święcie¹⁶.

I Statut wyznaczył termin sejmiku dla wyboru posłów: „za cztery niedziele przed sejmem wielkiem“ (III, 5). W praktyce okazało się, że okres miesięczny okazał się być zbyt krótki – przedłużano go więc jeszcze o dwa tygodnie. III Statut zatwierdził to *novum* – sejmiki winny wyprzedzać sejm o sześć tygodni (III, 6)¹⁷. W praktyce jednak bywało różnie. Sejm Niemy 1717 roku ustalił stały termin sejmów ordynaryjnych: na pierwszy poniedziałek po dniu św. Michała (29 września) w latach parzystych¹⁸. Po półwieczu termin ten jednak, jako „z powszechnego doświadczenia wielce niewygodny“, przesunięto podczas sejmiku 1768 roku na pierwszy poniedziałek po dniu św. Bartłomieja (24 sierpnia)¹⁹, w 1776 roku powrócono zaś do poprzedniej daty²⁰. Z tymi wszystkimi zmianami wiązało się ustalenie – w miarę stałego – terminu sejmików przedsejmowych²¹. W 1717 roku ustalono, iż miał to być „poniedziałek na sześć niedziel przez sejmem“²².

W ciągu XVII i XVIII stulecia ustaliła się praktyka, w myśl której po wyborze deputatów do Trybunału odbywano inne niezbędne sejmiki. Wykorzystywano w ten sposób szlachtę zgromadzoną na stały termin sejmiku gromnicznego²³. Konstytucja konwokacji 1764 roku zatwierdziła ten obyczaj²⁴, zaś konstytucja sejmiku koronacyjnego postanowiła z kolei, że sejmik deputacki winien trwać co najwyżej trzy dni, a nazajutrz po nim powinien odbyć się sejmik gospodarski²⁵. Podczas tego samego sejmiku ustalono również, że najbliższe sejmiki relacyjne

15 Wojciech Szczygielski, *Referendum trzeciomałowe*, p. 20.

16 Wedle: Augustinas Janulaitis, *Vyriausiasis Lietuvos Tribunalas, XVI–XVIII amž.*, Kaunas: Valsitybės spaustuvė, 1927 p. 112. W 1685 r. sejm termin ten zmienił: *żeby w tak wielkie uroczystości Matki Bożej ludzie do nabożeństwa nie mieli impedimentów*, VL, t. V, 753.

17 W Koronie zasadę tę wprowadzono dopiero w 1613 roku, VL, t. III, 171.

18 VL, t. VI, 280.

19 *Ibid.*, t. VII, 620.

20 *Inwentarz Voluminów Legum*, cz. II, Petersburg, 1860, p. 127.

21 Zwróciła na to uwagę Zofia Zielińska, *Mechanizm sejmikowy i klientela radziwiłłowska za Sasów, Przegląd Historyczny*, t. LXII, 1971, z. 3, p. 398.

22 VL, t. VI, 280.

23 Robertas Jurgaitis, *Funkcjonowanie sejmiku wileńskiego w latach 1717–1795*, p. 46–47.

24 VL, t. VII, 184.

25 *Ibid.*, 390.

odbędą się również po sejmikach gromnicznych²⁶. Zasadę tę zastosowano, już w całej Rzeczypospolitej, wobec sejmików wybierających w 1790 roku skład komisji porządkowych cywilno-wojskowych²⁷. Ustawa *Sejmiki* przesuwała termin elekcji tych komisarzy na 18 sierpnia, w odstępie dwuletnim (II, 1).

Wcześniej termin rozpoczęcia i zakończenia obrad bywał niekiedy przesuwany. W epoce przemożnych wpływów Antoniego Tyzenhauza sejmiki przewlekano: wstrzymując sejmiki posłuszne podskarbiemu, czekano na wynik wyborów na sejmikach *niepewnych*. Jeśli nie wybrano na nich pożądanych przezeń kandydatów, osoby te wybierano na zjazdach całkowicie podporządkowanych²⁸. Sejmiki wstrzymywano również, spodziewając się przybycia większej ilości uczestników. Nie przestrzegano więc ograniczenia długości sejmikowych obrad w III Statucie do 4 dni (III, 6)²⁹. Ustawa z 1791 roku nie określała czasu obrad, było to zrozumiałe wobec – choćby – niemożności przewidzenia długości głosowań czy kumulacji różnych sejmików, „które w jednym terminie podług prawa przypadłe, kolejno jeden po drugim następować będą“ (XI, 8). Uchyłono więc statutowe zastrzeżenie. A wprowadzenie stałych terminów wyboru posłów wiązało się ze stałym terminem rozpoczęcia sejmku wprowadzonym konstytucją *Sejmy* od 1792 roku – 1 października, co dwa lata³⁰.

Uniwersały sejmikowe (II.6) przestały być niezbędne, a sejmiki mogły się odbywać nawet bez nich. Uprzednio bowiem zwoływanie sejmiku przedsejmowego należało do władcy. Sejmik relacyjny zbierał się z kolei z mocy prawa lub na podstawie uchwały sejmowej. Sejmik deputacki miał czas wyznaczony – jak wyżej wspomniano – przez przywilej 1581 roku, później zaś przez konstytucję 1685 roku. Sejmiki elekcyjne zwoływał, jeśli monarchy nie było na terenie Wielkiego Księstwa – a stan ten był regułą, nie wyjątkiem – miejscowy wojewoda. Kształtujące się w ciągu XVII stulecia sejmiki gospodarskie zbierały się przy okazji zjazdów poświęconych innym celom, najczęściej – wyborowi deputatów do Trybunału.

Swobodę monarszej decyzji ograniczył w 1717 roku Sejm Niemy, ustalając stały termin sejmów ordynaryjnych: na pierwszy poniedziałek po św. Michale (29 września) w latach parzystych. Nie wyeliminował on jednak królewskich uniwersałów. W okresie bezkrólewia radzono sobie, siłą rzeczy, bez władcy. Sejmik przedkonwokacyjny zwoływał więc prymas, sejmiki przed elekcją króla – sejm konwokacyjny, sejmiki przedkoronacyjne – sejm elekcyjny. Konfederaci barscy proponowali – oczywiście dla osłabienia władcy i jego wpływu na prawodaw-

26 *Ibid.*, 422.

27 Zofia Zielińska, Sejmiki 8 lutego 1790 r. – pierwsze referendum na temat dokonań sejmku, in: *Wiek Oświecenia*, t. IX, 1993, p. 113.

28 Stanisław Kościalkowski, *Antoni Tyzenhauz, podskarbi nadworny litewski*, t. I, Londyn: Wydawnictwo Społeczności Akademickiej Uniwersytetu Stefana Batorego w Londynie, 1970, p. 117, 193 przyp. 275.

29 Robertas Jurgaitis, Funkcjonowanie sejmiku wileńskiego w latach 1717–1795, p. 46.

30 VL, t. IX, 250, II, 1.

stwo – likwidację monarszych uniwersałów przed sejmami ordynaryjnymi³¹. Ustawa z 1791 roku akceptowała więc kierunek ewolucji, zakładającej stałe terminy sejmików, na których dodatkowo można było załatwić sprawy niecierpiące zwłoki.

Przebieg sesji (III) określono ściśle: początek obrad nastąpić miał o godzinie 9:00, koniec – zasadniczo – do 15:00. Można było skończyć obrady wcześniej („gdyby się iednomyślnie zgodzono na prędsze solwowanie“), później zaś – gdy należało zakończyć głosowanie. Pomiędzy godziną 8:30 a 9:00 odbywać się miała msza św. dla uczestników sejmiku, podczas której miały bić dzwony.

Wiosną 1566 roku na pierwsze sejmiKI Zygmunt August wysłał posłańców zaopatrzonych w dość szczegółowe wskazówki, również organizacyjne. Prawo spisane, podobnie jak w Koronie, nie regulowało szczegółowo przebiegu sejmiku³². Na podstawie laudów, rzadziej – instrukcji, znacznie częściej – protestacji, można jednak zrekonstruować postulowany przebieg sejmiku. W XVII i XVIII stuleciu obrady zaczynały się od nabożeństwa. Jak przedstawiało się ono w wieku XVI – w dobie silnej pozycji wyznań reformowanych – nie wiadomo. Po wotywie uczestnicy sejmiku udawali się na obrady, jeśli planowano je w zamku gospodarskim, lub pozostawali w kościele, względnie w jego otoczeniu. W XVIII stuleciu pojawiały się koncepcje uściślenia procedury obrad. Dotyczący Wielkiego Księstwa – i niżej wielokrotnie wspomniany – projekt *Ordinatio sejmum electionis, także i sejmów ordynaryjnych, jako też i sejmików* z lat 1734–1735 przewidywał rozpoczęcie obrad „praecie o godzinie ósmej z rana in locis solitis“³³. Chodziło więc o zapobieżenie „kradzieży“ sejmiku: rozpoczęciu go wcześniej lub w miejscu *niezwyczajnym*. Pomysł ten zatwierdziła konstytucja sejmiku koronacyjnego 1764 roku³⁴. Wedle jej unormowań sejmik rozpoczynać się miał „in solito loco, nie prędziej jak o godzinie ósmej z rana“. Widać więc, że określenie godziny rozpoczęcia obrad pojawiło się przynajmniej w epoce saskiej.

Prawo udziału w obradach (IV) opisano szczegółowo – wskazano osoby, którym przysługiwało: właścicielom (również wojskowym) dóbr i ich synom nie-

31 Jerzy Michalski, Idee reformatorskie sekretarza konfederacji barskiej. Dyskusja Ignacego Bohusza z Gabrielem Mabym, in: Idem, *Studia historyczne z XVIII i XIX wieku*, t. II, Warszawa: Wydawnictwo Piotra Marciszuka Stentor, 2007, p. 112–113.

32 Było to zbędne. W kalendarzach politycznych epoki saskiej nie było wiadomości o porządku sejmikowych obrad. *Były to jednak podstawowe wiadomości, które wynosił szlachcic z tradycji domowej i szkoły* – wyjaśnił Bogdan Rok, Zagadnienia ustrojowe w kalendarzach politycznych czasów saskich, in: *Studia z dziejów ustroju i skarbowości Rzeczypospolitej*, red. Krystyn Matwijowski, *Acta Universitatis Wratislaviensis*, nr 504, *Historia*, t. XXXIV, 1981, p. 45.

33 Większość tekstu *Ordinatio* opublikował, nie zawsze dokładnie, Władysław Konopczyński, *Liberum veto*, Kraków: zapomoga Kasy im. J. Mianowskiego, 1918, *Załączniki*: p. 452, reszta w rękopisie: Biblioteka ZN im. Ossolińskich, Wrocław (dalej – BOss.), 307/III, k. 56 v. Koncepcje memoriału omawiają: Henryk Olszewski, *Doktryny prawno-ustrojowe czasów saskich 1697–1740*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1961, p. 258–259 oraz Adam Lityński, *op. cit.*, p. 42–43.

34 VL, t. VII, 388–389.

wydziałonym, braciom niedzielnym, zastawnikom i posesorom dożywotnim królewskiczn opłacającym podatku dziesiątego grosza minimum 100 zł. Najwcześniejsze prawo udziału w sejmikach litewskich – równoważne prawu wotowania – normował przywilej Zygmunta Augusta z 30 grudnia 1565 roku. Wymieniał bowiem różne kategorie mieszkańców „narodu szlachetskoho i stanu rycerskoho“, mające wybierać posłów na sejmy walne, zastrzegając jednak: „hde chto w ktorom powiecie osielost majet“³⁵. II Statut z 1566 roku powtarzał te postanowienia w sposób mniej precyzyjny – na sejmiki mieli „się zjeżdżać i bywać wojewodowie i kasztelanowie i urzędnicy ziemscy, potom iuż kniaziowie, panowie i szlachta tego powiatu i województwa“³⁶. Listy gospodarskie wzywały jednak, jak w 1571 czy 1577 roku, na sejmiki tych, „katoryje imienia swoi majut u ziemi“ takiego czy innego województwa lub powiatu³⁷. III Statut z 1588 roku ustalał skład sejmików następująco: „biskupi, wojewodowie, kasztelani i urzędnicy ziemscy, książęta, panowie i szlachta, każdy w swoim województwie albo powiecie“ (III, 6). Postanowienia te precyzowała konstytucja z 1613 roku. Nakazywała ona wybór posłów i deputatów trybunalskich większością głosów: „a ta pluralitas tak się rozumieć ma, aby głos szlachcica w tamtym powiecie osiadłego, ważny zostawał“³⁸. Wymagała więc spełnienia dwóch przesłanek: szlachectwa i osiadłości. Do udziału w sejmikach uprawniano tylko szlachectwo powiatowe. W praktyce jednak w sejmikowych obradach brały udział niemałe grupy szlachty prywatnej, zamieszkałej w dobrach najpotężniejszych magnatów litewskich i im też podległych³⁹. Kryterium osiadłości ujmowano – zapewne – nader pojemnie. Budziło to niekiedy sprzeciw szlachty, gdyż prowadziło do poważniejszych – jej zdaniem – nadużyć. Wspomniany już projekt *Ordinatio sejmii electionis ...* przewidywał w tej materii radykalne ograniczenia. Ponieważ *advenae* – nowi przybysze na teren powiatu: „iż sub praetextu nabycia dóbr zastawnych, wieczystych i skolligowania się z szlachtą *advenae* – *personae usurpant praerogativam nobilitatis*“ – winni na pierwszym sejmiku gospodarskim dowieść swego szlachectwa. Ponadto, do sprawowania deputactwa, urzędów ziemskich i grodzkich uprawniać miała tylko posesja dziedziczna⁴⁰.

35 Андрэй Радаман, Віленскі земскі прывілей 1565 г. вялікага князя літоўскага Жыгімонта Аўгуста, in: *Беларускі гістарычны агляд*, т. 12, 2005, №1–2 (22–23), p. 157.

36 Tekst polski: *Pomniki prawa litewskiego z XVI wieku*, wyd. Franciszek Piekosiński, in: *Archiwum Komisji Prawniczej AU*, t. VII, Kraków: Akademia Umiejętności, 1900, p. 45.

37 Иван Лаппо, *Великое княжество Литовское во второй половине XVI столетия. Литовско-русский повет и его сеймик*, Юрев: Типография К. Маттисена, 1911, dodatek: p. 30, 35, 39, 64 p. 38 VL, t. III, 199.

39 O genezie szlachty prywatnej: Witold Sienkiewicz, Bojarzy – szlachta i ziemianie w dobrach prywatnych w Wielkim Księstwie Litewskim w pierwszej połowie XVI wieku, in: *Zapiski Historyczne*, t. XLVIII, 1983, z. 4, p. 31–65. O jej udziale w życiu politycznym: Jarosław Zawadzki, Okunio wie herbu własnego. Z dziejów awansu społecznego na Litwie wczesnonowoczesnej, in: *Miscellanea Historico-Archivistica* (dalej – MHA), t. XI, 2000, p. 194.

40 BOss., 307/III, k. 56 v.

Zasady z 1613 roku uściślała, półtora wieku później, konstytucja sejmu koronacyjnego Stanisława Augusta z 1764 roku. Wskazywała ona, że w sejmikach elekcyjnych i deputackich: „ci tylko, którzy prawdziwie według dawnych praw są w swoim województwie i powiecie bene nati et possessionati, moc dawania suffragiorum mieć będą“. Głosowanie większościowe ustawa przewidywała właśnie m.in.: „ażeby do onego ci, co wotować nie powinni, nie mięszali się“. Konstytucja ta po raz pierwszy wprowadzała odmienne wymagania wobec czynnego i biernego prawa wyborczego⁴¹. Można wątpić, czy było to rozwiązanie zupełnie nowe – przypominało ono podział na lata sprawne i dojrzałe w prawie osobowym dawnej Rzeczypospolitej⁴². Konstytucja sejmu koronacyjnego wymagała również niekaralności oraz braku kondemnaty i toczącego się procesu. Pojęcie *osiadłości* określała, rozszerzając znacznie, konstytucja sejmu 1768 roku. Tak więc osiadłość zapewniały dobra nie tylko dziedziczne, ale również zastawne, dożywotnie, emfiteutyczne (również w ekonomiach i dobrach duchownych). Osiadłymi byli też, wedle tego prawa, synowie miejscowych posesjonatów, „jako naturalni na posesje ojców sukcesorowie“. Czynne prawo wyborcze otrzymali też nieposesjonaci: bracia i krewni posesjonatów⁴³.

Warto zaznaczyć, iż projekt *Ordinatio sejmu electionis* przewidywał częściowe pozbawienie prawa wotowania pijanych: „A że inebriatis personis częste oriuntur tumulta i motiva do kryminalów tedy postanawiamy, aby każdy inebriatus na sejmiku zasiadający ullam activitatem nie miał i od takowego żadna protestacja przyjęta nie ma być“⁴⁴.

Istotną nowością było stworzenie księgi ziemiańskiej⁴⁵ – wykazu uprawnionych do udziału, bez wpisu do niej nie dopuszczono do głosowania (XIII, 6). W praktyce powstały jednak kłopoty ze stworzeniem takich spisów⁴⁶.

Pozbawienie prawa udziału (V) w zgromadzeniach dotyczyło: szlachty zależnej, dzierżawców, małoletnich poniżej lat 18 oraz skazanych za przestępstwa kryminalne (*crimine notati*). Już wcześniej uniemożliwiała piastowanie mandatu banicja i infamia⁴⁷. Niemniej jednak *Ordinatio sejmu electionis* zakazywała zry-

41 Przewidziane w konstytucji konwokacji 1764 roku zastrzeżenie, że *eligendi do urzędów ziemskich powinni być bene nati i posesje ziemskie wieczyste w tymże województwie i powiecie [...] mieć powinni*, VL, t. VII, 183, nie stawiało odmiennych wymagań wybieranym i wybierającym.

42 Jan Loho-Sobolewski, *Prawo opiekuńcze w dawnej Litwie*, Lwów: Nakładem Towarzystwa Naukowego, 1937, p. 22–24.

43 VL, t. VII, 624. Stanisław Kościałkowski, *op. cit.*, t. I, p. 111, mylnie przypisuje tę regulację również konstytucji sejmu koronacyjnego 1764 roku.

44 BOss. 307/III, k. 56, Władysław Konopczyński, *Liberum veto*, p. 452.

45 VL, t. IX, 240–241. Choć istniały inne propozycje takiego spisu – zob. Adam W. Rzewuski, *O formie rządu republikańskiego*, Kraków: Księgarnia Akademicka, 2008, p. 134.

46 Wojciech Szczygielski, *op. cit.*, p. 23–24.

47 Henryk Olszewski, *Sejm Rzeczypospolitej epoki oligarchii (1652–1763)*. Prawo – praktyka – teoria – problemy, in: Idem, *Sejm w dawnej Rzeczypospolitej. Ustrój i idee*, t. I, Poznań: Printer, 2002, p. 106. Tamże o praktyce.

wania sejmików przedsejmowych. Z jednym znamienym, choć niezbyt precyzyjnym, wyjątkiem: „Vox zaś vetandi szlachcicowi contra personam eligibilem, in quantum by pokazał się iure victus vel infamis aut incapax officii“⁴⁸. Skazanie wyrokiem sądowym i infamię można było w miarę łatwo udowodnić. Dopuszczalny byłby jednak protest również przeciw kandydatowi, który byłby *incapax officii*. Sposób stwierdzenia niezdolności do piastowania urzędu nie był określony. Można sądzić, że to właśnie protestujący miałby dokonać oceny⁴⁹.

W 1601 roku przypomniano zasadę, że posłem nie może być osoba mająca sprawę w sądzie sejmowym⁵⁰. Ignacy Krasicki twierdził w swoim *compendium*, iż poseł: „Mający na sobie przewidzione prawa, traci activitatem“⁵¹. W 1791 roku ustawa *Sądy sejmowe* (II) zakazała takiemu posłowi udziału w sądzie⁵². Sejm 1616 roku zakazał deputatom do Trybunału starania się o funkcję poselską⁵³. Najprawdopodobniej ograniczenie to dotyczyło jednak Korony⁵⁴. W 1678 roku restrykcję tę powtórzono, już wyraźnie rozciągając na Wielkie Księstwo. Wówczas też zakazano łączenia funkcji posła ziemskiego i posła od wojska⁵⁵. Również w 1683 roku ograniczenie to powtórzono: poseł nie mógł starać się o obranie deputatem Trybunału, deputat zaś – o wybór poselski⁵⁶. Zakazu nie przestrzegano, zauważył to sejm warszawski 1685 roku, powtarzając to wyłączenie i raz jeszcze rozciągając na posłów wojskowych⁵⁷.

Posłami nie mogli być również poborcy podatkowi. Zasadę tę wprowadziła konstytucja 1631 roku, zastrzegając, że poborca będzie się mógł starać o zostanie posłem dopiero po rozliczeniu się ze skarbem z zebranych podatków⁵⁸. Konstytucja 1661 roku ograniczenie ponowiła. Zastrzegła ponadto, że poborca mógł sprawować funkcję posła dopiero cztery lata po wypełnianiu obowiązków poborcy i to po rozliczeniu ze skarbem⁵⁹. W okresie reform stanisławowskich pojawiły się dalsze restrykcje: od 1766 roku posłami nie mogli zostać komisarze Komisji Skarbowej, od 1768 roku – komisarze Komisji Wojskowej i sędziowie sądów marszałkowskich,

48 Władysław Konopczyński, *op. cit.*, p. 452.

49 Henryk Olszewski, *Sejm Rzeczypospolitej*, p. 96, sądzi, że chodziło w tym wypadku o niezdolność do piastowania urzędu z mocy prawa. Niemniej – ktoś musiał ją stwierdzić.

50 VL, t. II, 1523–1524. Wspomina o tym Henryk Olszewski, *Sejm Rzeczypospolitej*, p. 102.

51 Ignacy Krasicki, *Zbiór potrzebniejszych wiadomości porządkiem alfabety ułożonych*, Warszawa i Lwów: nakł. i dr. Mich. Grölla, 1781, t. II, p. 394.

52 VL, t. IX, 244.

53 *Ibid.*, t. III, 273.

54 Konstytucji tej nie wymienia, badający ograniczenia deputatów Trybunału, Augustinas Janulaitis, *op. cit.*, p. 48.

55 VL, t. V, 555.

56 *Ibid.*, 659.

57 *Ibid.*, 753.

58 *Ibid.*, t. III, 697.

59 *Ibid.*, t. IV, 803.

zaś od 1775 roku – marszałek i członkowie Rady Nieustającej⁶⁰. Ograniczenia powyższe pozostały, przynajmniej w pewnej części, na papierze.

Bierne prawo wyborcze (VI) uzyskali mający prawo udziału w sejmiku i płacący podatek, wykluczono zaś: nieobecnych, osoby poniżej lat 23, osoby bez doświadczenia w funkcjach publicznych, skartabelle i pozostających pod kondemnata.

Wcześniej warunkiem niezbędnym dla otrzymania tego prawa, ale nie jedynym, była osiadłość w okręgu sejmikowym. Konstytucja sejmu koronacyjnego 1764 roku nie wymagała *expressis verbis* od kandydatów na posłów posiadłości ziemskiej⁶¹. Prawo udziału w sejmiku – teoretycznie – przysługiwało jednak posesjonatom, wspomniana zaś konstytucja wymagała posesji od kandydatów na deputatów i urzędników ziemskich. Dlatego też można przyjąć, że w 1764 roku również od kandydatów na posłów wymagano posesji. Było to potwierdzenie dawnej praktyki. Ustawowo raz jeszcze usankcjonowała to konstytucja 1768 roku, stwierdzając, że konstytucje 1764 roku „dostateczny przepis, quoad capacitatem dandorum suffragiorum oraz eligibilitas na funkcje poselskie – w sobie zawierają”⁶².

Podobnie przedstawiała się kwestia cenzusu wieku dla kandydatów na posłów. Konstytucja sejmu koronacyjnego stawiała takie wymagania tylko kandydatom na deputatów i urzędników ziemskich – „lat dwadzieścia trzy skończonych”⁶³. Dopiero konstytucja sejmu 1768 roku wyznaczyła tę granicę wieku dla kandydatów na posłów⁶⁴. Już jednak praktyka w XVII stuleciu, co ustalił Jan Seredyka, oscylowała wokół tej granicy wieku uprawniającego do piastowania urzędów i sprawowania poselstw⁶⁵.

Konstytucja 1781 roku jasno pozbawiła prawa wybieralności osób nieobecnych podczas obrad. Obydwa Statuty nie wymagały obecności na sejmikach kandydatów na posłów. Również konstytucje nie zawierały zakazu wyboru nieobecnych. Wspomniał o takim zakazie Ryszard Łaszewski, źródła jednakże nie podał⁶⁶. Na podstawie materiałów sejmików litewskich stwierdzić można jednak, że zgromadzenia te na ogół akceptowały wybory zaoczne. Możliwość takiego wyboru przewidywały projekty z lat 1762–1763⁶⁷. Podczas sejmu konwokacyjnego 1764

60 Ryszard Łaszewski, Czynne i bierne prawo wyborcze do sejmu w latach 1764–1793, in: *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Nauki Humanistyczno-Społeczne, Prawo*, t. XI, 1972, p. 122.

61 Tak sądził Ryszard Łaszewski, Czynne i bierne prawo wyborcze, p. 120.

62 VL, t. VII, 625.

63 *Ibid.*, 388. Ryszard Łaszewski, Czynne i bierne prawo wyborcze, p. 121, sądzi, że wiek ten określiła konstytucja sejmu koronacyjnego.

64 VL, t. VII, 624.

65 Jan Seredyka, Udział Radziwiłłów w sejmach panowania Zygmunta III Wazy, in: MHA, t. III, 1989, p. 14–15.

66 Ryszard Łaszewski, Czynne i bierne prawo wyborcze, p. 121.

67 Adam Lityński, *op. cit.*, p. 50.

roku jeden z delegatów konfederacji litewskiej krytykował jednak obieranie przez sejmik „posłów i deputatów, którzy na nimże przytomnemi nie znajdują się”⁶⁸.

Prawo o sejmikach nie poszło jednak w ograniczeniach biernego prawa wyborczego tak daleko jak Michał Wielhorski – w początku lat siedemdziesiątych przedstawiciel konfederacji barskiej w Paryżu. Ów korespondent Jana Jakuba Rousseau chciał „exclure les militaires et les jurisconsultes de toute assemblée qui a rapport avec la législation et par conséquent aucun militaire ni jurisconsulte ne pourraient être nonces”⁶⁹.

Ustawa nie zawierała zakazu posłowania dla innwowieców, czego dotyczyły uchwały konwokacji 1733 roku, odmawiające im prawa do piastowania urzędów, jak również *activitatem* w izbie poselskiej⁷⁰. Sejm 1768 roku przywrócił – w skutek nacisków zewnętrznych⁷¹ – niekatolickiej szlachcie to prawo⁷². Sejm delegacyjny w latach 1773–1775 uchwalił jednakże, że posłami mogą być tylko trzej niekatolicy, po jednym z każdej prowincji⁷³. Jednak do zastosowania tej konstytucji w praktyce doszło dopiero po ośmiu latach⁷⁴.

Ustawa wymagała – zasadniczo – zgody na kandydowanie (VIII), jednak brak takiej zgody nie miał wykluczać głosowania kandydatury. Było to zerwanie z częstą praktyką: upraszaniem przez uczestników o przyjęcie godności z wyboru, gdy sam zainteresowany deklarował, że nie starał się o wybór. Z tym też wiązało się potępienie osoby wystawiającej własną kandydaturę – jednemu z kierujących sejmikiem kowieńskim w 1753 roku zarzucono, że sam się zaproponował „niepraktykowanym zwyczajem przez samego siebie do dyrekcji za kandydata”⁷⁵. Ustawa stawała więc na gruncie realizmu: kandydat nie musiał już czekać na błagania zebranych.

Konstytucja normowała porządek w siedzibie sejmików. Wojsko winno więc z miasta ustąpić (IX, 1), a zasadę tę znano przynajmniej od roku 1659⁷⁶. Podczas samych obrad senatorowie, urzędnicy i oficerowie mieli „zasiąść miejsca swoje koło stołu“, w kole porządkowym (IX, 2). Koło to otaczać mieli sejmikujący, podzieleni wedle

68 *Diariusz sejmu convocationis 1764 r.*, Kórnik, 1998 (www.bkpan.poznan.pl), sesja 6: 14 maja 1764 r.

69 Jerzy Michalski, *Rousseau i sarmacki republikanizm*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1977, p. 47 przyp. 34.

70 To ukazuje Wojciech Kriegseisen, *Stosunki wyznaniowe w relacjach państwo – kościół między reformacją a oświeceniem (Rzesza Niemiecka – Niderlandy Północne – Rzeczpospolita polsko-litewska)*, Warszawa: Semper, 2010, p. 652–660.

71 Zofia Zielińska, *Polska w okowach „systemu północnego”, 1763–1766*, Kraków: ARCANA, 2012, p. 441–544.

72 VL, t. VII, 586.

73 *Ibid.*, t. VIII, 48, art. 1.2.

74 Jerzy Michalski, Sprawa wyboru posłów dysydentów na sejm 1776 r., in: *Kultura staropolska – kultura europejska. Prace ofiarowane Januszowi Tazbirowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, Warszawa: Semper, 1997, p. 279–280.

75 Szerzej: Andrzej B. Zakrzewski, O niektórych aspektach kultury politycznej sejmików litewskich XVIII wieku, in: *Kultura parlamentarna epoki staropolskiej*, p. 291–292.

76 VL, t. IV, 595.

parafii (XII, 2). Posiedzenie zaś zagaić winien najwyższy godnością (IX, 3). Miał on też sprawować kierownictwo obrad (XI, 2). Było to uznanie specyfiki Litwy⁷⁷, w Koronie bowiem następował wybór. Wybierać natomiast miano asesorów (XI).

Istotne znaczenie – nie tylko prestiżowe, bowiem zależała od tego kolejność wotowania – miał porządek zasiadania. W *izbie sejmikowej* zasiadano wedle hierarchii urzędów. Kolejność tę normował reces sejmu grodzieńskiego lat 1566–1567⁷⁸, następnie nieco zmienił III Statut (III, 6). Zajmowanie miejsc na sejmiku nie odbywało się bez problemów. Dlatego też kwestię tę podnoszą, pochodzące przypuszczalnie z drugiej dekady XVII stulecia, *Postulata niektóre województw i powiatów Wielkiego Księstwa Litewskiego*. W jednym z pierwszych punktów zamieszczono żądanie: „O miejscu na sejmikach urzędnikom dwornym, dzierżawcom, sekretarzom, dworzanom JKM i urzędnikom prawem pospolitym opisanym, aby na tym sejmie przez JKM decydia była”⁷⁹. Widać więc, że podczas obrad nie bardzo było wiadomo, gdzie posadzić dygnitarzy niemieszczących się w powiatowej hierarchii. Zasiadanie zaś wedle parafii było tylko rozwinięciem praktyki wykorzystania parafii do organizacji życia politycznego szlacheckiego powiatu⁸⁰.

Podobne normy zawierała konstytucja sejmu koronacyjnego 1764 roku. Zagajający zostawał równocześnie *directorem* obrad. Poza kosmetycznymi zmianami, dotyczącymi porządku zasiadania niektórych urzędników, ustawa ta zatwierdziła porządek ukształtowany przez wieloletnią praktykę⁸¹. Przepisy te spowodowały utrwalenie się pewnego, stosunkowo sztywnego porządku obrad. Potwierdziła je raz jeszcze konstytucja sejmu delegacyjnego 1768 roku⁸². Tak więc regulacje z 1791 roku były raczej potwierdzeniem wielowiekowej praktyki.

Podejmowanie decyzji wyborczych (XII, XIII): zasadą miała być *zgoda*, w jej braku – głosowanie *per vota secreta*. Nowością było wrzucanie gałek. Nowych posłów na sejmikach relacyjnych (XVI) wybierano tajnie, żądanie takich wyborów zgłaszano jednak jawnie.

Wydziło się to z ponad dwóch wieków praktyki. Tryb podejmowania decyzji nie był początkowo unormowany prawem pisanim. II Statut stwierdzał, że

77 Zob. Andrzej B. Zakrzewski, Kierowanie obradami sejmików Wielkiego Księstwa Litewskiego (XVI–XVIII w.), in: *Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego*, t. V, 2000, p. 139–149; Andrej Macuk, Rola marszałka powiatowego na sejmikach Wielkiego Księstwa Litewskiego za panowaniem Augusta III, in: *Po unii – sejmiki szlacheckie w Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku*, red. Henryk Lulewicz, Marek Wągnier, Siedlce: Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach, 2013, p. 303–318.

78 Иван Лаппо, *Великое княжество Литовское*, p. 549.

79 AGAD, AR II supl. 253 (1), p. 1.

80 Andrzej B. Zakrzewski, Sejmiki parafialne – pomysłem na usprawnienie obrad w dobie Sejmu Wielkiego, in: *O prawie i jego dziejach księgi dwie. Studia ofiarowane Profesorowi Adamowi Lityńskiemu w czterdziestopięciolecie pracy naukowej i siedemdziesięciolecie urodzin*, Ks. I, Białystok–Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2010, p. 571–573.

81 VL, t. VII, 388.

82 *Ibid.*, 624.

wyboru posłów winien dokonać sejmik *jednostajnym zdaniem* (III, 5), potwierdzał to również następny Statut (III, 6). W 1613 roku wprowadzono wybór posłów i deputatów trybunalskich większością głosów: „a ta pluralitas tak się rozumieć ma, aby głos szlachcica w tamtym powiecie osiadłego, ważny zostawał”⁸³. Ustawa ta, jak to często bywało, zatwierdzała tylko istniejącą praktykę, wedle której nie uznawano: pojedynczych sprzeciwów i lekceważenia głosów średniej szlachty. W XVII stuleciu w cenie był – chyba – kompromis. To jednak ulegało zmianie. Podczas konwokacji 1764 roku stwierdzono, „że prowincja litewska od dziesięciu lat do tego już przyszła nieszczęścia, że sejmiki tumultuarie zgwałceniem prawa, z poniżeniem równości, z uszczerbkiem wolności, z nieuważeniem głosu wolnego per praepotentes etiam takich in pauco numero szlachty wybierają posłów lub deputatów [...]”⁸⁴.

Zarówno wybór *unanymi voce, nemine reclamante*, jak i *arbitrarie promowując* lub *per vim* były pewnymi skrajnościami⁸⁵. Jeśli nie było szans na wybór zgodny, dochodziło do wotowania.

Wiek XVIII przyniósł nowe regulacje dotyczące procedury sejmikowych wyborów. Korektura Trybunału z 1726 roku określiła kwestię wyboru deputatów odmiennie niż w 1613 roku. Ważny wybór deputata odbywać się miał *sine ulla contradictione*⁸⁶. Ponieważ jednak w niesprawnym państwie jedną z niewielu działających instytucji był Trybunał – znaczenie jego wzrosło. Istotne było jego w miarę sprawne funkcjonowanie i pełna obsada. Dlatego też *Ordinatio sejmum electionis...* przewidywała, iż wszelkie wybory: „pp. posłów, jako też deputatów niemniej na obranie ichmciów pp. marszałków, podkomorzonych, chorążych i innych urzędników ziemskich [...] per pluralitatem suffragiorum konkludować się powinny”. Projekt ten dopuszczał sprzeciw jedynie wobec osoby kandydata w warunkach – jak się autorowi wydawało – ściśle określonych: „Vox zaś vetandi szlachcicowi wolna contra personam eligibilem, in quantum by pokazał się iure victus vel infamis aut incapax officii”⁸⁷. Projekt konstytucji niedoszłego sejmu warszawskiego 1748 roku przewidywał po sejmie, na sejmikach relacyjnych, wybór *zgodnymi głosami*, spośród szlachty posesjonatów komisarzy, którzy wraz z senatorami i ministrami sporządzić mieli aktualne spisy podatkowe⁸⁸.

83 *Ibid.*, t. III, 199.

84 *Diariusz sejmum convocationis 1764 r.*, Kórnik 1998 (www.bkpan.poznan.pl), sesja 6: 14 maja 1764 r.

85 Aczkolwiek Diana Konieczna, *Ustrój i funkcjonowanie sejmiku brzeskolitewskiego w latach 1565–1763*, Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2013, p. 50–51 chciałyby uznać *głosowanie tumultem* za metodę szeroko rozpowszechnioną.

86 Jerzy Michalski, *Studia nad reformą sądownictwa i prawa sądowego w XVIII w.*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1958, p. 96, por. VL, t. VI, 472.

87 Władysław Konopczyński, *Liberum veto, Załączniki*, p. 452. Poprawki wedle rękopisu: BOsp. 307/III, k. 55 v.

88 *Diariusze sejmowe z wieku XVIII*, t. I: *Diariusz z r. 1748*, wyd. Władysław Konopczyński, Warszawa: Towarzystwo Naukowe Warszawskie, 1911, p. 333.

Pomysły te tylko częściowo doczekały się sejmowego zatwierdzenia w 1764 roku. Konstytucja sejmu konwokacyjnego nakazała wówczas wybór urzędników ziemskich *pluralitate votorum*⁸⁹, co powtórzono na sejmie koronacyjnym tegoż roku. Przypomniano wówczas również przepisy z 1613 roku, przewidujące głosowanie większościowe podczas sejmików wyborczych: elekcyjnych i deputackich. Ustawa stwierdzała jednak, że techniczne szczegóły głosowania *województwa i powiaty sobie ułożą*. Konstytucja z 1764 roku dokładnie określała również zasady liczenia głosów: porządku *kreskowania* pilnować miał „director i czterech ex ordine przytomnych przy prezydującym“ urzędników. Wszyscy oni winni uprzednio złożyć przysięgę, że głosy będą zapisywać uczciwie: „super iustam connotationem et promulgationem suffragiorum“. Przysięga raz złożona zachowa swą moc podczas następnych głosowań. Równoczesne głosowanie na konkurujących kandydatów unieważniało głos. Konstytucja zakazywała też praktyki, uprzednio nagminnej, przekazywania głosów zebranych przez kandydata ustępującego innemu chętnemu do objęcia urzędu lub funkcji⁹⁰. Zasady te raz jeszcze powtórzyła konstytucja sejmu 1768 roku, rozciągając je na pozostałe sejmiki: gospodarskie i przedsejmowe⁹¹. Zaznaczyła jednak, że „wszelkie materie, gdy się per unanimatem nie zgodzą, per turnum pluralitate traktowane być mają“. Widać więc, że ideałem była *unanimitas*, pewną zaś ostatecznością – *pluralitas*. Przyczyną niechęci do kreskowania były nie tylko względy ideologiczne, nie tylko pewna nieprzewidywalność głosowania, ale również jego przewlekłość.

Odnoszące się do sejmikowych wyborów postanowienia Sejmu Wielkiego z lat 1789–1791 nawiązywały – jak widać – do rozwiązań tradycyjnych. Choć niektóre z nich zmieniały, zakazując m.in. uprzednio nagminnej rezygnacji z kandydowania podczas już rozpoczętego głosowania⁹². W praktyce jednak, podczas sejmików lutowych 1792 roku, gdy nie było szansy na wyborczy sukces – stosowano stary zwyczaj, nie zaś nową regułę⁹³.

Projekt instrukcji (XIV) przygotować miał marszałek z urzędnikami. Propozycje (*proiektu*) można było składać tylko pierwszego dnia obrad. Jeśli na instrukcję nie było zgody – głosowano większością, jawnie. Tryb jej tworzenia nie został w Wielkim Księstwie prawnie ustalony aż po rok 1768⁹⁴. Procedurę taką regulowała dla Korony konstytucja z 1616 roku. Nakazywała ona spisywanie tego aktu nie w gospodzie, lecz w kościele, przez deputatów, w obecności senatorów, którzy mają

89 VL, t. VI, 183.

90 *Ibid.*, t. VII, 387–390.

91 *Ibid.*, 626.

92 *Ibid.*

93 Jacek Sobczak, Sejmik kobryński 14 II 1792 r., in: *Studia Podlaskie*, t. IV, 1993, p. 59.

94 Ryszard Łaszewski, Instrukcje poselskie w drugiej połowie XVIII wieku, in: *Acta Universitatis Nicolai Copernici. Nauki Humanistyczno-Społeczne. Prawo*, t. 12 (56), 1973, p. 80, sądzi, że uregulowała to konstytucja sejmu koronacyjnego 1764 roku.

dokument podpisat wraz z marszałkiem⁹⁵. Konstytucja 1768 roku stanowiła – co do instrukcji – „Na sejmikach, osobliwie poselskim, wszelkie materie, gdy się per unanimatem nie zgodzą, per turnum pluralitate traktowane być mają, bez wtrącenia żadnych głosów, któreby decyzją zaczętej materii przerywały”⁹⁶. Nowością ustawy z 1791 roku było zastrzeżenie, że instrukcja musi zająć wyraźne stanowisko wobec propozycji króla i Straży Praw (XIV, 6)⁹⁷.

Nowością było wskazanie przesłanek nieważności (XVII) – z mocy prawa – sejmików, które odbyły się: w miejscu niewłaściwym, pod niewłaściwym kierownictwem, gdy nie głosowano – pomimo zgłoszenia takiego żądania – tajnie. Nieważne miały być również wybory osób, które zostały wybrane, choć nie spełniały warunków wybieralności. Było to istotne *novum*. W praktyce jednak wyborów lutowych 1792 roku ten ostatni przepis „na ten jedynie raz” zawieszono⁹⁸.

Ustawa ustaliła też kary za przestępstwa przeciw sejmikom (XVIII) i procedurę w takich sprawach. Właściwy do ich osądzenia miał być Trybunał, względnie sąd ziemski (po reformie: sąd ziemiański). Zasady zbliżone wskazywała konstytucja z 1581 roku, zakazując przynoszenia rusznic⁹⁹, jak też przywilej: *Trybunał obywatelom Wielkiego Księstwa Litewskiego*¹⁰⁰, który normował zasady egzekwowania kar pieniężnych za sejmikowe ekscesy. Konstytucja z 1601 roku zastrzegła kary za naruszenie spokoju m.in. sejmików i innych zjazdów (również *prywatnych*)¹⁰¹. Sprawy takie winien sądzić sąd sejmowy¹⁰², przed którym stawali niekiedy sprawcy takich tumultów¹⁰³.

W epoce saskiej planowano wydanie bardziej szczegółowych zasad regulujących bezpieczeństwo sejmików. Projekt *Ordinatio* z lat 1734–1735 ostrzegwał: „kto publicam securitatem opprimendo ważył się jakowe inferre wiolencje et causare kryminały, tumulta i motiva do kryminałów, tedy postanawiamy, aby każdy inebriatus na sejmiku zasiadający ullam activitatem nie miał i od takowego żadna protestacja przyjęta nie ma być”¹⁰⁴. Inny projekt, niedoszłego sejmu warszawskiego z 1748 roku zastrzegł kary dla tych, „którzy by do jakiegokolwiek tumultu byli okazyją”¹⁰⁵. Przewidywano wówczas kary – „tysiąca grzywien i więzy pół roka siedzenia” – dla tych,

95 Henryk Olszewski, *Sejm Rzeczypospolitej*, p. 82–83.

96 VL, VII, 624, 626.

97 To ukazuje Adam Lityński, *op. cit.*, p. 160–161.

98 VL, t. IX, 411.

99 *Ibid.*, t. II, 1012.

100 Wedle: Augustinas Janulaitis, *op. cit.*, p. 131 n.

101 VL, t. II, 1527–1528.

102 Zbigniew Szcząska, Sąd sejmowy w Polsce od końca XVI do końca XVIII wieku, in: CPH, t. XX, 1968, z. 1, p. 103.

103 Podczas pierwszego sejmu w 1652 roku pozwano przed sąd sejmowy szlachcica oskarżonego o to, że – najprawdopodobniej – wywołał tumult na sejmiku kowieńskim, Władysław Czapliński, *Dwa sejmy w roku 1652. Studium z dziejów rozkładu Rzeczypospolitej szlacheckiej w XVII wieku*, Wrocław: Zakład im. Ossolińskich, 1955, p. 96.

104 Władysław Konopczyński, *Liberum veto*, p. 452.

105 Wskazał na to Henryk Olszewski, *Sejm Rzeczypospolitej*, p. 84.

którzy będą przeszkadzać lub przerywać senatorowi lub urzędnikowi zagajającemu sejmik¹⁰⁶. Obydwu koncepcjom zabrakło jednak sankcji sejmów zrywanych bądź nie dochodzących.

Zamiary te powiodły się dopiero podczas sejmiku konwokacyjnego 1764 roku. Jego konstytucja, nawiązując do wcześniejszych przepisów i projektów, wprowadziła liczne ograniczenia. Zakazano więc tumultów, rozdawania sejmików, czyli tworzenia równoległe zjazdów konkurencyjnych, oraz przeprowadzania wyborów w miejscu *nieprzyzwoitym*, a więc innym niż zazwyczaj. Tym sposobem milcząco uznano, że tylko elekcje *loco solito* są legalne. Zabroniono sprowadzania do miasta, w którym miały się odbywać sejmiki: szlachty z cudzych województw i żołnierzy. W obradach nie mogli brać udziału ludzie „z bronią ognistą, w zbrojach, w pancerzach, w kaftanach zbrojnych”¹⁰⁷. Dla naruszających przepisy wprowadzono specjalny tryb postępowania: pozew taktowy, zakaz dylacji, z zastrzeżeniem apelacji do Trybunału tylko wobec sejmików deputackich. Przepisy te powtórzono podczas sejmiku koronacyjnego, dodając zakazy: lżenia, wyzywania na pojedynki. Za naruszenie zagrożono dwunastoma niedzielami w więzi *in fundo*¹⁰⁸. Konstytucja 1768 roku raz jeszcze potwierdziła dawne prawa, przypomniawszy też, że zasady bezpieczeństwa sejmików i sądów są analogiczne. Zastrzegła również, że sprawy o sejmikowe gwałty winny sędzić sądy grodzkie i ziemskie pierwszego dnia na najbliższych rokach¹⁰⁹.

Nowe zasady nie wspominały natomiast o protestacjach, zastrzegając jednak (XVIII.1), aby pozywający o przestępstwo przeciw sejmikom dawał *pignum sufficiens*.

Kompetencje sejmików pozostawiono – zasadniczo – bez większych zmian. Oczywiście, wraz z powstaniem komisji porządkowych trzeba było wybrać ich skład¹¹⁰. Jednak nie były one zupełną nowością: wywieść je można od nieformalnych ciał wykonawczych sejmików (m.in. sądów skarbowych) i bardziej już formalnych organów konfederackich.

Ustawa zakazała też nakładania podatków sejmikowych, wyrażając jednak zgodę na „dobrowolne składki“ (XIX). Ustawy sejmiku 1768 roku likwidowały własne dochody sejmików. Zakazu uchwalania sejmikowych podatków „jakiegokolwiek gatunku i natury”¹¹¹ jednak nie przestrzegano. Sejmikowi trudno bowiem

106 *Diariusze sejmowe z wieku XVIII*, t. I, p. 358. Projekt dotyczył zapewne Korony i Litwy.

107 VL, t. VII, 185.

108 *Ibid.*, 390.

109 *Ibid.*, t. VII, 626–627. Sprawy te już wcześniej, drogą praktyki – wobec niezbierających się sejmów, wyłączono z właściwości sądu sejmowego, zob. Zbigniew Szcząska, *op. cit.*, p. 112 n.

110 Zofia Zielińska, Sejmiki 8 lutego 1790 r. – pierwsze referendum na temat dokonań sejmiku, in: *Wiek Oświecenia*, t. IX, 1993, p. 113. Jednak Jerzy Gordziejew, *Komisje Porządkowe Cywilno Wojskowe w Wielkim Księstwie Litewskim w okresie Sejmu Czteroletniego (1789–1792)*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2010, p. 30, wskazuje, że skład przynajmniej niektórych komisji powołano jeszcze w roku 1789.

111 VL, t. VII, 626.

było – wobec niewydolności skarbu centralnego – zaspokoić lokalne potrzeby bez uciekania się do składek¹¹². Stąd realistyczne ujęcie.

Uregulowano liczbę sejmikowych elektów: ustawa *Rozkład województw, ziem i powiatów ...* z 24 października 1791 roku każdemu sejmikowi zezwalała na wybór 2 posłów¹¹³. Dla Litwinów nie było to żadną nowością: od początku funkcjonowania ich sejmiki wybierały tylu posłów. Wyjątkiem była Żmudź, która wybierać miała 6 posłów: od 1764 roku wybierano tam bowiem nie 2 a 3 posłów, zaś dwanaście lat później – jeszcze kolejnych 3¹¹⁴. Redukcji uległa natomiast liczba posłów inflanckich: zamiast 6 wysłać mieli (łącznie z Kurlandią) dwóch, choć do reprezentacji inflanckiej należałoby doliczyć jeszcze dwóch wysłanników z powiatu piltyńskiego¹¹⁵. W praktyce jednak sejmik tamtejszy w lutym 1792 roku nie odbył się¹¹⁶. Nowością była natomiast redukcja deputatów trybunalskich – po jednym z każdego zgromadzenia. Do tej pory każdy sejmik wybierał ich po 2, Żmudź zaś do 1764 roku 3, następnie zaś 4¹¹⁷. Pewną tradycję miał natomiast – zapowiedziany w ustawie *Sejmy* (IV, 3) po najdłuższym życiu Stanisława Augusta – wybór senatorów przez jego następcę spośród podwójnej liczby sejmikowych kandydatów. Początki koncepcji widać było w początkach jego panowania¹¹⁸. Jednak na Litwie znacznie wcześniej na wniosek sejmiku powoływano senatorów: starostę żmudzkiego, wojewodów witebskiego i połockiego. Tryb ten wywodził się jeszcze z dawnych praw tych dzielnic, a potwierdzali je od XVI stulecia kolejni władcy¹¹⁹. Tamtejsze więc sejmiki elekcyjne – przynajmniej co do zasady – obsadzały najważniejszy urząd województwa. Dostrzegł to Jan Jakub Rousseau i wskazał jako model całej Rzeczypospolitej¹²⁰.

Sejmiki litewskie zrezygnowały już w 1764 roku z wyboru po 4 kandydatów na urzędy sędzowskie powiatowe. To pozwalało na szybsze niż w Koronie obsadzenie wakującego urzędu i mniejszą zwłokę w wymierzaniu sprawiedliwości. W myśl postanowień II Statutu z 1566 roku sejmik elekcyjny wybierał – tak jak w Koronie – po czterech kandydatów na urząd sędziego, podsędka i pisarza, spośród których monarcha jednego obdarzał przywilejem (IV, 1). Rozwiązaniem racjonalnym, nieznanym w Koronie, były awanse w łonie sądu ziemskiego. Jeśli

112 Andrzej B. Zakrzewski, Budowa archiwów szlachty trockiej, in: MHA, t. XI, 2000, p. 113–120. 113 VL, t. IX, 331 nn.

114 Andrzej B. Zakrzewski, Sejmiki Wielkiego Księstwa Litewskiego epoki stanisławowskiej (do 1788 r.). Zmiany w ustroju i funkcjonowaniu, in: *Ziemie północne Rzeczypospolitej Polsko-Litewskiej w dobie rozbiorowej 1772–1815*, red. Marian Biskup, Warszawa–Toruń: Upowszechnianie Nauki – Oświata „UN-O”, 1996, p. 60.

115 VL, t. IX, 334.

116 Wojciech Szczygielski, *op. cit.*, p. 329.

117 *Deputaci Trybunału Głównego 1697–1794. Spis*, opr. Andrzej Rachuba et al., Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2004, p. 8.

118 Adam Lityński, *op. cit.*, p. 129.

119 Ostatnio o wojewodzie połockim: Андрэй Мацук, *Полацкае ваяводства ў XVIII ст.: ваявода, шляхецкая эліта, соймкі*, Мінск: Беларуская навука, 2014, p. 9–90.

120 Jerzy Michalski, *Rousseau i sarmacki republikanizm*, p. 95–96.

na opróżniony urząd sędziego – sęstwo – wybrano podsędką lub pisarza, wówczas – najogólniej – jedyny sejmikowy kandydat otrzymywał monarszy przywilej na urząd. Zasady powyższe – a najprawdopodobniej i praktykę – potwierdził i ujednoczył, zezwalając również na awans pisarza na podsędką, III Statut z 1588 roku (IV, 1). Następnie podobne reguły objęły podkomorstwo i chorągwo (III Statut, IX, 1; II, 5). Poprawił je, dążąc do sprawnego i szybkiego wyboru, jak również ujednoczył sejm konwokacyjny w 1764 roku. Postanowił, iż marszałka, chorążego, podkomorzego, pisarza i czterech sędziów ziemskich – zniósł bowiem urząd podsędką, wprowadzając w zamian trzech sędziów – obierać będą sejmiki większością głosów¹²¹. Zasady te potwierdził sejm koronacyjny tegoż roku¹²² i sejm 1768 roku¹²³. Warto zauważyć, że choć sejmiki Korony przyjęły wówczas – bądź zachowały – wybory większościowe¹²⁴, to nie przyjęły procedury elekcji jedynego kandydata na urząd¹²⁵. Litwa była tu racjonalniejsza, choć pewnie można wskazać i motywy polityczne...

Regulacje z lat 1764–1768 uporządkowały ustrój i działalność sejmiku, zwiększyły też sprawność jego obrad. Sejmiki litewskie nie różniły się zasadniczo, jeśli chodzi o funkcjonowanie, od koronnych. W pewnych szczegółach zauważyć można większą racjonalność: awanse w łonie sądu ziemskiego następowały automatycznie, oszczędzano też komplikacji podczas wyboru dyrektora. Stąd też stanowiły wzorzec wskazywany do naśladowania Koronie¹²⁶. Wzorem dla niej była również litewska ustawa o porządku sejmikowania¹²⁷. Kolejne rozwiązania przyjęte ustawą z 24 marca 1791 roku nie były radykalnym przełomem, lecz raczej rozwinięciem i doprecyzowaniem praw dotychczasowych, zgodnie z duchem Oświecenia, na podstawie projektów i praktyki sejmikowej epoki saskiej. Niektóre przepisy były też przypomnieniem ograniczeń (jak pozbawienie prawa udziału i prawa wybieralności pewnych kategorii osób, V, VI), ponieważ wcześniejsze regulacje skutku nie odnosiły. Istotnie nowe było zwiększenie liczby powiatów, a więc powiększenie liczby posłów litewskich¹²⁸, a także wprowadzenie ksiąg ziemiańskich, zerwanie z bezwzględny wymogiem wydania uniwersałom na sejmiki poselskie (II.6) oraz

121 VL, t. VII, 183.

122 *Ibid.*, 389.

123 *Ibid.*, 625. Stosunek kolejnych sejmów do głosowania większością na sejmikach zbadał A. Lityński, *op. cit.*, p. 50–65.

124 *Ibid.*, 55.

125 „[...] na urzędy ziemskie elekcyjne, nie urzędnicy aktualni, podług prawa Księstwa Litewskiego mu tylko służącego, lecz kandydaci czterech [...] obierani być mają”, VL, t. II, 625.

126 Stanisław Konarski, *O skutecznym rad sposobie*, t. IV, Warszawa, 1923, p. 268–269; Hugo Kołłątaj, *Listy Anonima i prawo polityczne narodu polskiego*, wyd. B. Leśnodorski, H. Wereszycka, t. I, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1954, p. 346.

127 Zob. Adam Lityński, *op. cit.*, p. 60.

128 Tu pojawia się problem przyszłego funkcjonowania posłów Wielkiego Księstwa w sejmie Rzeczypospolitej, stanowiących 1/3 jego składu, w systemie głosowania większością i wobec likwidacji *liberum veto*.

tryb przygotowania i uchwalania instrukcji (zwłaszcza nacisk na wyraźne stanowisko wobec propozycji króla i Straży Praw) (XIV, 6). Nowe było też wyraźne wskazanie przesłanek nieważności: sejmików z mocy prawa (XVII) i wyborów osób, które nie spełniały warunków wybieralności, choć zostały wybrane. Normy te nie były bynajmniej rewolucyjne, natomiast odzwierciedlały w pewien sposób zarówno potrzeby Rzeczypospolitej, jak i przemiany ideowe epoki¹²⁹. A także jej złudzenie, że doskonałe i ściśle prawo naprawi społeczeństwo.

Źródła drukowane i literatura

- Archiwum Komisji Prawniczej AU*, t. VII: *Pomniki prawa litewskiego z XVI wieku*, wyd. Franciszek Piekosiński, Kraków: Akademia Umiejętności, 1900.
- Diariusz sejmny convocationis 1764 r.*, Kórnik, 1998 [www.bkpan.poznan.pl].
- Diariusze sejmowe z wieku XVIII*, t. I: *Diariusz z r. 1748*, wyd. Władysław Konopczyński, Warszawa: Towarzystwo Naukowe Warszawskie, 1911.
- Kollataj Hugo, *Listy Anonima i prawo polityczne narodu polskiego*, wyd. Bogusław Leśnodorski, Helena Wereszycka, t. I, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1954.
- Krasicki Ignacy, *Zbiór potrzebniejszych wiadomości porządkiem alfabety ułożonych*, Warszawa i Lwów: nakł. i dr. Mich. Grölla, 1781.
- Konarski Stanisław, *O skutecznym rad sposobie*, t. IV, Warszawa: Wydaw. Komitetu Obchodu 150-tej roczn. ustanow. Komisji Edukacji Narod. i zgonu Stanisława Konarskiego, 1923.
- Matuszewicz Marcin, *Diariusz życia mego*, opr. Bohdan Królikowski, komentarz Zofii Zielińskiej, t. II, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1986.
- Rzewuski Adam Wawrzyniec, *O formie rządu republikańskiego*, Kraków: Księgarnia Akademicka, 2008.
- Volumina Legum*, t. II–VII, Petersburg: nakładem i drukiem Jozefata Ohryzki, 1859–1860.
- Volumina Legum*, t. IX, Kraków: Nakładem Akademii Umiejętności, 1889.
- Zbiór rezolucji Rady Nieustającej potrzebnych do wiadomości jurysdykcji sądowych i obywatelów Obojga Narodów od sejmny 1784 do sejmny 1786 roku zebrany*, Warszawa: Drukarnia Korpusu Kadetów w Warszawie, 1788.
- Русская историческая библиотека*, t. XXX: *Литовская Метрика*, Юрцев, 1914.
- Bardach Juliusz, *Themis a Clio czyli prawo a historia*, Warszawa: Liber, 2001.
- Czaja Aleksander, *Między tronem, buławą a dworem petersburskim. Z dziejów Rady Nieustającej 1786–1789*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1988.
- Czapliński Władysław, *Dwa sejmy w roku 1652. Studium z dziejów rozkładu Rzeczypospolitej szlacheckiej w XVII wieku*, Wrocław: Zakład im. Ossolińskich, 1955.
- Deputaci Trybunału Głównego 1697–1794. Spis*, opr. Andrzej Rachuba et al., Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2004.
- Filipczak Witold, Rugi poselskie i losy „rozdwojonych“ sejmików przedsejmowych w latach 1778–1786, in: *Czasopismo Prawno-Historyczne*, t. 49, 1997, z. 1–2, p. 65–85.
- Gordziejew Jerzy, *Komisje Porządkowe Cywilno-Wojskowe w Wielkim Księstwie Litewskim w okresie Sejmny Czteroletniego (1789–1792)*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2010.
- Janulaitis Augustinas, *Vyriausiasis Lietuvos Tribunalas, XVI–XVIII amž.*, Kaunas: valstybės spaustuvė, 1927.
- Jurgaitis Robertas, Funkcjonowanie sejmiku wileńskiego w latach 1717–1795: między szlacheckim

129 D. Rolnik, *Sejmiki poselskie drugiej połowy panowania Stanisława Augusta. O czynnikach i motywach decydujących o wyborze posłów sejmowych*, in: *Po unii – sejmiki szlacheckie w Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku*, p. 331–355.

- parlamentaryzmem a samorządem, in: *Praktyka życia publicznego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVI–XVII wieku*, red. U. Augustyniak, A.B. Zakrzewski, Warszawa: Neriton, 2010, p. 35–53.
- Jurgaitis Robertas, Lietuvos Didžiosis Kunigaikštystės seimelių veiklos reglamentavimo pokyčiai XVIII a. pabaigoje: 1791 m. ir 1793 m. seimelių įstatymų lyginamoji analizė, in: *Praeities pėdsakai: skiriama profesoriaus daktaro Zigmanto Kiaupos 65-mečiui*, red. E. Rimša et al., Vilnius: LII leidykla, 2007, p. 313–334.
- Jurgaitis Robertas, *Vilniaus seimelio veikla 1717–1795 m.* Daktaro disertacija, Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, 2007.
- Koniczna Diana, *Ustrój i funkcjonowanie sejmiku brzeskolitewskiego w latach 1565–1763*, Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2013.
- Konopczyński Władysław, *Liberum veto: studium porównawczo-historyczne*, Kraków: zapomoga Kasy im. J. Mianowskiego, 1918.
- Kościalkowski Stanisław, *Antoni Tyzenhauz, podskarbi nadworny litewski*, t. I, Londyn: Wydawnictwo Społeczności Akademickiej Uniwersytetu Stefana Batorego w Londynie, 1970.
- Kriegseisen Wojciech, *Stosunki wyznaniowe w relacjach państwo – kościół między reformacją a oświeceniem (Rzesza Niemiecka – Niderlandy Północne – Rzeczpospolita polsko-litewska)*, Warszawa: Semper, 2010.
- Kultura parlamentarna epoki staropolskiej*, red. Andrzej Stroynowski, Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2013.
- Lityński Adam, *Sejmiki ziemskie 1764–1793. Dzieje reformy*, Katowice: Uniwersytet Śląski, 1988.
- Loho-Sobolewski Jan, *Prawo opiekuńcze w dawnej Litwie*, Lwów: Nakładem Towarzystwa Naukowego, 1937.
- Łaszewski Ryszard, Czynne i biernie prawo wyborcze do sejmu w latach 1764–1793, *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Nauki Humanistyczno-Społeczne*, Prawo, t. XI, 1972, p. 111–125.
- Łaszewski Ryszard, Instrukcje poselskie w drugiej połowie XVIII wieku, in: *Acta Universitatis Nicolai Copernici. Nauki Humanistyczno-Społeczne. Prawo*, t. 12 (56), 1973.
- Macuk Andrzej, Rola marszałka powiatowego na sejmikach Wielkiego księstwa Litewskiego za panowaniem Augusta III, in: *Po unii – sejmiki szlacheckie w Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku*, red. Henryk Lulewicz, Marek Wagner, Siedlce: Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach, 2013, p. 303–318.
- Michalski Jerzy, *Rousseau i sarmacki republikanizm*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1977.
- Michalski Jerzy, Sprawa wyboru posłów dysydentów na sejm 1776 r., in: *Kultura staropolska – kultura europejska. Prace ofiarowane Januszowi Tazbirowi w siedemdziesiąt rocznicę urodzin*, Warszawa: Semper, 1997, p. 279–280.
- Michalski Jerzy, *Studia historyczne z XVIII i XIX wieku*, t. II, Warszawa: Wydawnictwo Piotra Marciszuka Stentor, 2007.
- Michalski Jerzy, *Studia nad reformą sądownictwa i prawa sądowego w XVIII w.*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1958.
- Olśzewski Henryk, *Doktryny prawno-ustrojowe czasów saskich 1697–1740*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1961.
- Olśzewski Henryk, *Sejm w dawnej Rzeczypospolitej. Ustrój i idee*, t. 1, Poznań: Printer, 2002.
- Rachuba Andrzej, *Miejsca obrad sejmików Wielkiego Księstwa Litewskiego w latach 1569–1794*, in: *Парламенцкія структуры ўлады ў сістэме дзяржаўнага кіравання Вялікага княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай у XV–XVIII стагоддзях*, навуц. рэд. С. Ф. Сокал, А. М. Янушкевіч, Мінск: БІП-С Плюс, 2008, p. 183–197.
- Rok Bogdan, *Zagadnienia ustrojowe w kalendarzach politycznych czasów saskich*, in: *Studia z dziejów ustroju i skarbowości Rzeczypospolitej*, red. Krystyn Matwijowski, *Acta Universitatis Wratislaviensis*, nr 504, Historia, t. XXXIV, 1981, p. 39–50.
- Rolnik Dariusz, Sejmiki poselskie drugiej połowy panowania Stanisława Augusta. O czynnikach

- i motywach decydujących o wyborze posłów sejmowych, in: *Po unii – sejmiiki szlacheckie w Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku*, red. Henryk Lulewicz, Marek Wagner, Siedlce: Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach, 2013, p. 331–355.
- Seredyka Jan, Udział Radziwiłłów w sejmach panowania Zygmunta III Wazy, in: *Miscellanea Historico-Archivistica*, t. III, 1989, p. 13–26.
- Sienkiewicz Witold, Bojarzy – szlachta i ziemianie w dobrach prywatnych w Wielkim Księstwie Litewskim w pierwszej połowie XVI wieku, in: *Zapiski Historyczne*, t. XLVIII, 1983, z. 4, p. 31–65.
- Sobczak Jacek, Sejmik kobryński 14 II 1792 r., *Studia Podlaskie*, t. IV, 1993.
- Szcząska Zbigniew, Sąd sejmowy w Polsce od końca XVI do końca XVIII wieku, in: *Czasopismo Prawno-Historyczne*, t. XX, 1968, z. 1, p. 93–124.
- Szczygielski Wojciech, *Referendum trzeciomajowe. Sejmiiki lutowe 1792 roku*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 1994, p. 43–50.
- Zakrzewski Andrzej B., Budowa archiwów szlachty trockiej, *Miscellanea Historico-Archivistica*, t. XI: 2000, p. 113–120.
- Zakrzewski Andrzej B., *Kierowanie obradami sejmików Wielkiego Księstwa Litewskiego (XVI–XVIII w.)*, in: *Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego*, t. V, 2000, p. 139–149.
- Zakrzewski Andrzej B., O niektórych aspektach kultury politycznej sejmików litewskich XVIII wieku, in: *Kultura parlamentarna epoki staropolskiej*, red. A. Stroynowski, Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2013, p. 285–294.
- Zakrzewski Andrzej B., Sejmiiki parafialne – pomysłem na usprawnienie obrad w dobie Sejmu Wielkiego, in: *O prawie i jego dziejach księgi dwie. Studia ofiarowane Profesorowi Adamowi Lityńskiemu w czterdziestopięciolecie pracy naukowej i siedemdziesięciolecie urodzin*, Księga I, Białystok–Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2010, p. 571–573.
- Zakrzewski Andrzej B., Sejmiiki Wielkiego Księstwa Litewskiego epoki stanisławowskiej (do 1788 r.). Zmiany w ustroju i funkcjonowaniu, in: *Ziemie północne Rzeczypospolitej Polsko-Litewskiej w dobie rozbiorowej 1772–1815*, pod redakcją Mariana Biskupa, Warszawa-Toruń: Upowszechnianie Nauki – Oświata „UN-O”, 1996, p. 59–66.
- Zakrzewski Andrzej B., *Sejmiiki Wielkiego Księstwa Litewskiego XVI–XVIII w. Ustrój i funkcjonowanie: sejmik trocki*, Warszawa: Liber, 2000.
- Zawadzki Jarosław, Okunowie herbu własnego. Z dziejów awansu społecznego na Litwie wczesnonowoczesnej, in: *Miscellanea Historico-Archivistica*, t. XI, 2000, p. 169–194.
- Zielińska Zofia, Mechanizm sejmikowy i klientela radziwiłłowska za Sasów, *Przegląd Historyczny*, t. LXII, 1971, z. 3, p. 397–417.
- Zielińska Zofia, Polska w okowach „systemu północnego”, 1763–1766, Kraków: ARCANA, 2012.
- Zielińska Zofia, Sejmiiki 8 lutego 1790 r. – pierwsze referendum na temat dokonania sejmiku, *Wiek Oświecenia*, t. IX, 1993, p. 113–125.
- Лаппо Иван, *Великое княжество Литовское во второй половине XVI столетия. Литовско-русский совет и его сеймик*, Юрьевъ: Типография К. Маттисена, 1911.
- Мацук Андрэй, *Полацкае ваяводства ў XVIII ст.: ваявода, шляхецкая эліта, соймкі*, Мінск: Беларуская навука, 2014.
- Радаман Андрэй, Віленскі земскі прывілей 1565 г. вялікага князя літоўскага Жыгімонта Аўгуста, in: *Беларускі гістарычны агляд*, т. 12, 2005, №1–2 (22–23), 132–161.

LIETUVOS SEIMELIAI DIDŽIOJO SEIMO EPOCHOJE: TARP TRADICIJOS IR NAUJOVIŲ?

ANDRZEJ B. ZAKRZEWSKI

Ketverių metų seimo laikais įvesti pokyčiai anaipatol nebuvo revoliucija. Mat Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės seimelių sandarą ir veiklą reguliavo 1764–1768 m. nuostatai, dėl to seimeliuose padaugėjo tvarkos. Lietuvos seimeliai iš esmės nesiskyrė nuo Lenkijos seimelių, tačiau, kalbant apie kai kurias detales, buvo racionalesni: buvo lengviau išrinkti žemės teismo teisėjus, automatiškai paaiškėdavo, kas bus direktorius. Todėl 1764 m. Lietuvos nuostatai apie seimelių darbo tvarką buvo pavyzdys Lenkijai, nes juose buvo numatytas ne tik pasiuntinių rinkimas, bet ir balsavimas dauguma balsų.

Todėl 1791 m. kovo 24 d. nuostatų sprendiniai Lietuvai nereikšė radikalių pokyčių, veikiau tai buvo ligšiolinės teisės plėtojimas ir patikslinimas remiantis Saksų ir Stanislovo Augusto epochos projektais bei seimelių praktika. Kai kurie punktai, kuriuose buvo aptariamas dalyvavimas seimeliuose ir rinkimų teisė, priminė apribojimus, kadangi ankstesnis sureguliuavimas nedavė teigiamų rezultatų. Esminis dalykas buvo padidėjęs pavietų skaičius, atitinkamai išaugo Lietuvos pasiuntinių skaičius. Beje, abiejų Lenkijos provincijų atstovai galėjo pasinaudoti balsų dauguma prieš Lietuvos pasiuntinius, nes pirmieji turėjo sudaryti 2/3 rūmų, o ligšiolinis saugiklis *liberum veto* buvo panaikintas. Pradėta sudarinėti žemvaldžių knygas, t. y. turinčiųjų teisę dalyvauti seimeliuose sąrašai, taip pat buvo panaikintas besąlygiškas reikalavimas skelbti universalus pasiuntinių seimeliams (II. 6), sureguliuota instrukcijos rengimo ir priėmimo tvarka. Atkreiptinas dėmesys į tai, kad buvo būtina užimti aiškią poziciją karaliaus ir Įstatymų sargybos siūlymų seimams atžvilgiu. Taip pat nauja buvo aiškus prielaidų, kurios leido pripažinti negaliojančiais seimelius ir kai kuriuos rinkimus, apibrėžimas. Visa tai lėmė įsitikinimas, kad šios taisyklės iš esmės patobulins žemiausią parlamentinės sistemos grandį.

Taigi 1791 m. normos nereikšė radikalių pakeitimų. Jose savotiškai atsispindėjo tiek Abiejų Tautų Respublikos poreikiai, tiek epochos idėjiniai ir visuomeniniai pokyčiai, taip pat Apšvietos iliuzija – kad tobula ir preciziška teisė pagerins visuomenę.

Reikšminiai žodžiai: seimeliai, seimelių organizacija ir funkcionavimas, Ketverių metų seimas, rinkimų teisė, Seimo teismai, Trečiasis Lietuvos Statutas.